

УДК 330.341.1:338.45(477)

Ю. З. ДРАЧУК,
доктор екон. наук
(Інститут економіки промисловості
НАН України)

І. М. КОЧЕШКОВА,
інж.
(Інститут економіки промисловості
НАН України)

Н. В. ТРУШКІНА,
магістр з економіки
(Інститут економіки промисловості
НАН України)

Дієвим інструментом економічних реформ і механізмом, що забезпечить післякризове відновлення на якісній основі, є модернізація промислового сектору як основи економічного зростання у довгостроковому періоді. Серед пріоритетних завдань модернізації вітчизняної інноваційної системи визначено створення сприят-

Тенденції інституціональних змін в інноваційному розвитку вугільної промисловості*

Проаналізовано основні показники інноваційної діяльності паливно-енергетичного комплексу України. Визначено тенденції інституціональних змін в інноваційному розвитку вітчизняної вугільної промисловості.

Ключові слова: вугільна промисловість, інституціональне середовище, інноваційний розвиток, тенденції змін.

Контактна інформація: tek1_je@mail.ru

ливих інституційних та економічних умов для прискореного розвитку інновацій і сучасних наукоємних виробництв [1].

Проблеми формування інституціонального середовища інноваційного розвитку промисловості з урахуванням галузевої специфіки висвітлено в багатьох працях науковців [наприклад, 2 – 12]. Дослідження провідних учених є підґрунтям для розробки організаційно-економічного механізму інституціонального забезпечення модернізації вугільного виробництва. Пошуки напрямів удосконалення інституціонального забезпечення інноваційного розвитку вугільної промисловості тривають, чому й присвячена ця стаття.

У Програмі економічних реформ України на 2010 – 2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» зазначено, що науково-технічна та інноваційна сфера не виконує належним чином роль джерела економічного зростання. Це пов'язано з тим, що темпи розвитку й структура науково-технічної та інноваційної сфери не відповідають попиту на передові технології в економіці та пропонувані

наукові результати світового рівня не впроваджуються в економіку через низьку сприйнятливість підприємницького сектору до інновацій. Серед причин виникнення вказаних проблем є відсутність економічних стимулів у суб'єктів господарської діяльності здійснювати модернізацію шляхом запровадження нових науково-технічних розробок [13].

На цьому етапі розвитку актуальними залишаються активізація інноваційних процесів в економіці, повноцінне використання потенціалу науки в процесі технологічної модернізації вітчизняного вугільного виробництва. Формуванню і становленню інноваційного розвитку вуглевидобувних підприємств на заваді стали такі проблеми:

зовнішні – недостатність фінансування науково-технічних досліджень, недосконалість нормативно-правової системи, повільне формування ринку інноваційної продукції, неготовність апарату управління до інноваційного розвитку, міграція фахівців високого рівня;

внутрішні – складні гірничо-геологічні умови, обмеженість терміну

* Дослідження виконано в рамках НДР ІЕП НАН України «Розвиток інституціонального середовища промислового виробництва з урахуванням галузевої специфіки» (№ держреєстрації 0113U004371).

функціонування шахт та їх неплатоспроможність, застоювання застарілих технологій і технічного оснащення очисних вибоїв, наявність високої аварійності, низька якість рядового вугілля тощо.

Формування інноваційної стратегії неможливе без активної участі держави. Аналіз інвестицій у підприємства вуглевидобувної промисловості України, за даними Міністерства енергетики та вугільної промисловості України (табл. 1), показує, що основним інвестором є держава. У 2012 р. порівняно з 2005 р. кількість підприємств зростає [14, с. 171, 201, 214, 216]: інноваційно активних на 33,3 %; що впроваджували інновації – на 18,2 % (табл. 2).

Економічну основу кризи на більшості шахт становлять значний дефіцит власних коштів і обмеженість фінансових можливостей держави для підтримки національної вугільної промисловості насамперед внаслідок прискорення модернізації та відновлення шахтного фонду з метою призупинення його прогресованого старіння.

Як свідчить аналіз статистичних даних [14, с. 177, 179, 181], питома вага витрат на придбання машин, устаткування та програмного забезпечення зростає на 23,7%, а на дослідження і розробки, навпаки, скоротилась на 22,4% (табл. 3).

Основним джерелом фінансування інноваційної діяльності при видобуванні паливно-енергетичних ресурсів протягом 2005 – 2012 рр. були власні кошти підприємств, частка яких скоротилась на 29,7 % у загальній структурі фінансування інноваційної діяльності. За цей період питома вага обсягів фінансування галузі за рахунок коштів державного бюджету зростає на 9,6 % (табл. 4). За 2011 – 2012 рр. частка коштів вітчизняних інвесторів збільшилась у загальній структурі фінансування інноваційної діяльності на 18,2 % [14, с. 188, 190, 192].

Згідно з даними Державної служби статистики України в 2008–2010 рр. питома вага видобувних підприємств з технологічними інноваціями за найважливішими інноваційними напрямками під час розробки та впровадження інноваційної продукції або процесів становила: поліпшення якості товарів або послуг – 38,7 % загальної кількості підприємств з технологічними інноваціями; заміна застарілих продуктів або процесів – 29,5 %; збільшення потужності для виробництва товарів – 24,1 %; вихід на нові ринки або збільшення частки ринку – 24 %; розширення номенклатури товарів або послуг – 23,6 %; зменшення витрат матеріалів та енергії на одиницю продукції – 20,3 % [15, с. 273].

У вугільному секторі накопичилися проблеми, що заважають його розвитку на інноваційній основі, зокрема: щораз більша міра зносу основних фондів; ве-

лика ресурсо- та енергоємність вітчизняної промисловості; недостатній зв'язок вітчизняної науки з виробництвом; слабкий рівень кооперації у паливно-енергетичному комплексі, що не дає змоги налагодити раціональні шляхи ресурсного забезпечення підприємств.

Важливим етапом сучасного розвитку є розробка стратегії модернізації країни в технологічному та інституціональному напрямках. Технологічна модернізація припускає розробку довгострокових планів розвитку з подальшим оновленням і вдосконаленням виробництва, інституціональна модернізація спрямована на реформи, націлені на поліпшення якості інститутів, що розглянуто у науковій доповіді ІЕП НАН України [12].

У сучасних умовах економічного розвитку немає жодного підприємства, для якого проблема забезпечення довготривалого економічного зростання не була б однією з центральних. У транзитивній економіці важливо виявити основи, що забезпечують економічне зростання, оскільки вони здатні створювати позитивні очікування економічних суб'єктів і стимулювати їх інвестиційну активність.

Під інституціональними основами забезпечення економічного зростання в транзитивній економіці мається на увазі сукупність політичних, економічних, соціальних і юридичних правил (законів), які утворюють базис виробництва, обміну і розподілу матеріальних благ. Таке розуміння інституціональних перетворень найяскравіше виявляється в період кризових ситуацій. Тому багато великих підприємств розробля-

Таблиця 1

Рік	Інвестиції у підприємства вуглевидобувної промисловості, млн грн			
	Усього	У тому числі		
		держ-бюджет	власні джерела	інші джерела
2001	1802,7	648,7	1095,7	58,3
2002	1548,0	629,1	918,9	0
2003	1898,5	1086,4	812,1	0
2004	2772,9	1325,5	1447,4	0
2005	1724,9	1279,8	445,1	0
2006	1779,7	1382,1	397,6	0
2007	2565,3	1797,0	554,4	213,9
2008	2630,5	1703,0	846,8	80,7
2009	1981,8	778,8	1065,6	137,4
2010	2525,3	378,0	1563,1	584,2
2011	3423,6	1354,3	1613,7	455,6
2012	1759,5	1186,2	502,1	71,2

ють антикризові програми, в яких поряд з традиційними регуляторами (на мікро- і макрорівнях) використовуються і інституціональні, спрямовані насамперед на підвищення інвестиційного клімату.

Наводимо сферу дослідження питань за розділами інституціональної економіки:

інституціональна мегаекономіка – система інституцій і інститутів глобального господарства; міжнародні інституціональні зв'язки; інституціалізація транснаціональних корпорацій, банків і бірж;

інституціональна макроекономіка – інституціональна система господарства країни; інституціалізація окремих галузей, їх комплексів і окремих сфер діяльності; механізми державного регулювання інститутогенеза;

інституціональна мікроекономіка – індивідуальне відтворення підприємств (фірм) як комбінації інституцій і контрактів при зміні внутрішнього інституціонального середовища і моделей економічної поведінки; тенденції, закономірності та інституціональні зміни корпоративного сектору економіки в аспектах управління і контролю; інституціональні зв'язки і відносини в рамках фінансово-промислових та інтегрованих бізнес-груп, кластерів підприємств;

інституціональна мікроекономіка усередині підприємства – взаємодія ендогенних інституціональних елементів внутрішнього середовища підприємства на рівні функцій, зв'язків і відносин його підрозділів, диференціації та інтеграції агентів у рамках професійних груп.

Логіка інституціональних перетворень залежить від чинників соціально-економічного, політичного, правового, психологічного, соціально-культурного і кадрового характеру. Тільки зрозумівши логіку і мотивацію інституціональних реформ як взаємодію старих і нових інститутів, оцінивши міру інерційності цих процесів, можна сформулювати об'єктивні оцінки змін, що відбуваються, і виявити тенденції інституціональних змін економіки.

Інституціональне середовище є одним з головних чинників, що визначають динаміку і характер розвит-

ку окремих секторів економіки. Сучасна стратегія раціонального надкористування не базується лише на можливостях ринку. Ринковий механізм навіть у розвинених країнах не забезпечує вирішення завдань стратегічного розвитку надкористування, охорони природи, стійкої економічної безпеки, тому державне регулювання необхідне.

Інституціональні зміни у вуглевидобувних компаніях пов'язані із становленням і розвитком специфічних активів, виділених дослідниками у такі групи: специфічність родовища визначається територіальним розташуванням активів компаній і неможливістю їх переміщення, що формує конкурентні переваги; специфічність фізичних (матеріальних) активів визначається їх технологічним призначенням, пов'язаним із застосуванням особливого виду сировини, виробництвом продукції; специфічність людських активів; цільові активи (результат інвестицій для забезпечення конкретних трансакцій).

Інституціональні зміни у вугільній промисловості припускають перегляд і періодичне оновлення кодексів і стандартів видобутку корисних копалин, які мають зачіпати всі аспекти видобутку, – від геологорозвідки до закриття підприємства і врегулювання питань на подальшому етапі. У ліцензіях на видобуток мають бути чітко зумовлені вимоги відносно подання даних і звітності суб'єктами, що господарюють.

Інституціональні трансформації економіки галузі – це процес створення і зміни взаємопов'язаних базових інститутів ринку, внаслідок чого формується інституціональне середовище, на розвиток якого впливають тенденції світової економіки: науково-технічний прогрес, ефективність і капіталізація виробництва, конкурентоспроможність і якість продукції, що випускається.

Інституціональне середовище – це регуляційна господарська діяльність сукупність формальних (закони, підзаконні акти та інші нормативні документи) і неформальних (традиції, звичаї, умовності, звички) правил і норм, що реалізуються за допомогою сформова-

Таблиця 2

Показники	2005 р.	2011 р.	2012 р.
Кількість інноваційно активних підприємств / Відсоток загальної кількості підприємств галузі	12/4,3	16/6,3	19/7,8
Кількість підприємств, що впроваджували інновації / Відсоток загальної кількості підприємств галузі	11/4,0	10/3,9	13/5,3

Таблиця 3

Напрями інноваційної діяльності	Питома вага витрат, %		
	2005 р.	2011 р.	2012 р.
Дослідження і розробки (зовнішні науково-дослідні роботи)	24,1	6,7	1,66
Придбання машин, устаткування та програмного забезпечення	74,6	89,9	98,26
Освоєння нових технологій (набуття інших зовнішніх знань)	-	0,09	0,07
Інші напрями	0,1	3,3	0,01

них соціальних практик, а також механізми й структури контролю, які забезпечують їх дотримання.

До інституціонального забезпечення розвитку вугільної галузі належать реструктуризація і структурні зміни інституцій. Реструктуризація – цілеспрямований комплексний процес інституціональних перетворень відповідно до вимог ринкової економіки з метою подолання економічного і технологічного відставання від розвинених країн.

Основні складові структурних змін і змін реструктуризації вугільної промисловості:

інституціональні зміни – трансформація відносин власності на основі приватизації державних підприємств, створення інтегрованих структур; зміна організаційних методів дії на галузеву реструктуризацію і соціально-економічний розвиток шахтарських регіонів; перехід до ринкового регулювання на основі принципів ефективності виробництва, соціального захисту населення; зміна системи регулювання соціально-трудових відносин на основі системи договірних відносин; розвиток і підтримка малого підприємства;

структурні зміни – технічне переоснащення виробництва, заміна фізично і морально застарілих основних фондів; зміна структури виробництва на користь виробництва продукції з високою доданою вартістю; згортання перепрофілювання неефективних виробництв; виділення непрофільних виробництв і видів діяльності; екологізація виробництва, перехід на прогресивні ресурсо- і енергозберігаючі технології; зниження техногенної дії на середовище і екологічне оздоровлення території розміщення підприємства.

Отже, існує двосторонній зв'язок між зростанням економіки і вдосконаленням інститутів. У процесі структурної модернізації економіки мають бути враховані інституціональні зміни. Якщо інституціональна траєкторія узгоджена з ресурсами, технологічними та інституціональними обмеженнями, містить вбудовані механізми, які передбачають зміни інститутів і усунення інституціональних пасток, – вона буде соціально перспективною.

У рамках виконання за проблематикою науково-дослідної роботи в Інституті економіки промисловості НАН України розроблено пропозиції з формування інституціонального середовища інноваційного розвитку вугільних підприємств. Вони полягають:

в уточненні змісту інституціонального середовища інноваційного розвитку вугільної промисловості як сукупності норм і правил у сфері інноваційної діяльності підприємств, які регламентуються законодавчими, нормативно-правовими, відомчими та галузевими актами й документами; в сукупності еконо-

мічних відносин, що регулюються інноваційними структурами та інфраструктурними інституціями з метою скорочення трансакційних витрат на трансфертні технології та прийнятті досконалих рішень у сфері інноваційної діяльності;

у розкритті основних складових інституціонального забезпечення інноваційного розвитку підприємств вугільної промисловості, до яких належать: законодавча та нормативно-правова база, що регулює розвиток інноваційної діяльності в Україні; інститути з регулювання економічних відносин у сфері інноваційної діяльності вугільних підприємств; державні та регіональні органи влади у сфері інноваційної діяльності; недержавні інвестиційні ресурси; належний рента за використання надр.

До пріоритетних напрямів розвитку інституціонального середовища вугільної промисловості на інноваційній основі, що базуються на положеннях «Концепції реформування системи фінансування та управління науковою і науково-технічною діяльністю», «Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері на період до 2014 року», Програми економічних реформ України на 2010 – 2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», «Державній програмі активізації розвитку економіки на 2013 – 2014 роки», «Концепції загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року», мають належати:

- **нормативно-правове забезпечення:**

удосконалення законів та нормативно-правових актів з науково-технічної та інноваційної діяльності, забезпечення соціального захисту дослідників і вчених;

поліпшення законодавчої бази з інтелектуальної власності та цільових державних програм, забезпечення фінансування пріоритетних напрямів науки і техніки з інноваційного розвитку галузі;

внесення змін до вітчизняного законодавства про перерахування з оподаткованого прибутку частини

Таблиця 4

Джерела фінансування	Питома вага обсягів фінансування, %		
	2005 р.	2011 р.	2012 р.
Власні кошти підприємств	96,7	94,5	67,0
Кошти державного бюджету	3,3	0,1	12,9
Кошти вітчизняних інвесторів	–	1,9	20,1
Кредити	–	3,5	–

витрат на відновлення матеріально-технічної бази галузевої науки, збільшення державного замовлення місць в аспірантурі та докторантурі з технічних спеціальностей;

- **організаційно-економічне забезпечення:**

проведення конкурсів наукових розробок під егідою Міністерства енергетики та вугільної промисловості України з виділенням коштів для подальших досліджень і розробок;

податкове стимулювання технічного переоснащення вуглевидобувного виробництва на інноваційній основі, визначення економічного ефекту від технічного переоснащення;

фінансування програми створення конкурентоспроможної вітчизняної гірничовидобувної техніки, визначення її конкурентоспроможності;

фінансування впровадження новітніх технологій видобутку вугілля,

визначення економічного ефекту від впровадження новітніх технологій;

фінансування розробки нових технологій і устаткування, нормативного та інформаційного забезпечення інноваційного розвитку галузі;

стимулювання заходів щодо збагачення вугілля, сертифікації продукції, впровадження на підприємствах міжнародної системи забезпечення якості ISO 9000, контролю і моніторингу стану якості вугільної продукції.

Для активізації інноваційних процесів у вугільному виробництві доцільно використовувати результати наукових досліджень зарубіжних і вітчизняних дослідників з питань розробки та впровадження організаційно-економічного механізму управління інноваційним розвитком підприємств на основі відповідного інструментарію.

Організаційно-економічний механізм управління інноваційним розвитком підприємства передбачатиме фінансування, матеріальне і кадрове забезпечення у сфері виробництва, організації праці, маркетингового обслуговування.

До економічних механізмів активізації інноваційних процесів вугільного виробництва належать: реструктуризація кредиторської заборгованості до бюджетів і позабюджетних фондів із збільшенням терміну погашення заборгованості; списання пені; скорочення відсотків за реструктуризацію; часткове або повне відшкодування з бюджетних коштів відсотків, які виплачуються за банківськими кредитами.

Податковими інструментами стимулювання інноваційної діяльності підприємств слугуватимуть:

особливий податковий режим вугільних підприємств, що впроваджують інновації;

вилучення витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки, пов'язаних з основною виробничою діяльністю, із суми оподаткованого доходу; звільнення вугільних підприємств від оподаткування засобів, що вкладаються в ризикові проекти;

надання інвестиційного податкового кредиту підприємствам, що вкладають кошти в їх модернізацію, заходи з раціонального використання енергії (наприклад, до 30 % коштів, які вкладає підприємство);

уведення податкових пільг для підприємств, які проводять науково-дослідницьку діяльність конструкторських розробок (НДДКР): впровадження податкових пільг щодо витрат на патенти; зменшення податку на прибуток; списання витрат на НДДКР на собівартість вугільної продукції; податкові знижки на інвестиції в НДДКР; податковий кредит на приріст витрат на НДДКР; застосування системи страхування кредитів (гарантування повернення до 50 % вартості позик на 15 – 20 років);

надання підприємствам субсидій на проведення досліджень і розробок нових видів продукції або технологічних процесів (наприклад, до 40 % витрат на нововведення); цільові безоплатні субсидії підприємствам, які освоюють нову технологію (для придбання і монтажу нового технологічного устаткування, впровадження удосконалень на строк до трьох років тощо); субсидії малим підприємствам промисловості на купівлю та лізинг програмного забезпечення і комп'ютерної техніки (до 25 % вартості).

До напрямів *кадрового забезпечення* інноваційного розвитку вугільної промисловості запропоновано: відновлення матеріально-технічної бази галузевої науки та підготовку наукових кадрів вищої кваліфікації на основі змін вітчизняного законодавства щодо перерахування з оподаткованого прибутку частини витрат; збільшення державного замовлення місць в аспірантурі та докторантурі з технічних спеціальностей; постійне навчання персоналу з питань пошуку нових ідей, проведення досліджень та впровадження нових технологій.

Під час *формування науково-технічної інфраструктури* в сучасних умовах України доцільно:

створення кластерних структур, функціонування яких дає змогу прискорити процеси економічного зростання, підвищити інноваційну активність та рівень конкурентоспроможності регіону, застосувати міжгалузеву взаємодію підприємств, які входять до кластеру, що сприяє зростанню зайнятості, поширенню передових технологій і припливу інвестицій у національну економіку;

створення виробничо-технологічної інфраструктури – центрів колективного користування високо-технологічним обладнанням, технологічних класте-

рів, інноваційно-технологічних центрів і технопарків, інноваційно-промислових комплексів;

введення консалтингової діяльності – консалтинг зовнішньоекономічний, технологічний, маркетинговий, центри трансферу технологій, консалтинг у сфері економіки та фінансів;

створення фінансової інфраструктури – гарантійної структури і фонди, бюджетні і позабюджетні фонди технологічного розвитку, венчурні фонди;

формування інфраструктури підготовки кадрів – фахівців у сфері технологічного менеджменту, персоналу у сфері інновацій;

розбудування інформаційної інфраструктури – регіональних інформаційних мереж, ресурсів структур підтримки малого бізнесу, державної системи науково-технічної інформації.

Одним із варіантів організаційної форми управління науковою діяльністю у вугільній промисловості є об'єднаний Науково-технічний центр «Вуглеінновація», впровадження якого потребувало узгоджених дій керівників чинних наукових установ та їхніх трудових колективів. Створення Центру є першим етапом на шляху реформування управління галузевою наукою за участю низки галузевих науково-дослідних і проектно-конструкторських установ.

Висновки. Активізація інноваційної діяльності потребує спрощення відповідних законів, надання пільг, створення приватного капіталу, оновлення наукових кадрів через удосконалення системи оплати праці науковця. Актуальним є забезпечення інноваційної активності підприємств за рахунок удосконалення методичних рекомендацій пільгового оподаткування, страхування інвестиційних проектів, які мають впроваджуватися на підприємствах, застосування світового досвіду підтримки інноваційних процесів.

Визначені напрями інноваційного розвитку підприємств вугільної промисловості сприятимуть формуванню інноваційної інфраструктури, підвищенню економічного, фінансового стимулювання і державного фінансування пріоритетних заходів з активізації інноваційної діяльності, створенню інформаційного середовища; поліпшенню наукової та нормативної підтримки інноваційної сфери галузі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2013. – 576 с.
2. Амоша О. І. Інноваційне оновлення техніко-технологічної бази промислового виробництва на синергетичних засадах: теорія і практика / О. І. Амоша, І. П. Булеєв, Г. З. Шевцова // Економіка промисловості. – 2007. – № 1. – С. 3 – 9.
3. Активізація інноваційної діяльності: організаційно-правове та соціально-економічне забезпечення: монографія / О. І. Амоша, В. П. Антонюк, А. І. Землянкін [та ін.]. – Донецьк: Ін-т економіки пром-сті, 2007. – 328 с.
4. Державна підтримка та перспективи інноваційного розвитку і структурних перетворень вугільної промисловості: монографія / О. І. Амоша, А. І. Кабанов, Л. Л. Стариченко [та ін.]. – Донецьк: Ін-т економіки пром-сті, 2009. – 326 с.
5. Федулова Л. І. «Інноваційна пауза» та «інноваційний парадокс» України / Л. І. Федулова // Економіст. – 2011. – № 6. – С. 24 – 30.
6. Скиба М. Щодо першочергових заходів з активізації інноваційної діяльності в Україні: аналітична записка (грудень 2011 р.) / М. Скиба; Нац. ін-т стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/654>. – Назва з екрану.
7. Федулова Л. І. Інноваційний вектор розвитку промисловості України / Л. І. Федулова // Економіка України. – 2013. – № 4. – С. 15 – 23.
8. Кіндзерський Ю. В. До засад стратегії та політики розвитку промисловості / Ю. В. Кіндзерський // Економіка України. – 2013. – № 4. – С. 24 – 43.
9. Шовкалюк В. С. Інноваційний розвиток України: особливості 2012 року / В. С. Шовкалюк. – С. 14 – 25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www1.nas.gov.ua/publications/books/serii/academy/1102010/Documents/2013_7/Nauka_Ukr_V7_4.pdf. – Назва з екрану.
10. Амоша О. І. Стан, основні проблеми і перспективи вугільної промисловості України: наук. доповідь / О. І. Амоша, Л. Л. Стариченко, Д. Ю. Череватський. – Донецьк: Ін-т економіки пром-сті, 2013. – 44 с.
11. Звягильський Е. Л. О необхідності широкої модернізації угольної промисловості України: науч. доклад / Е. Л. Звягильський, Ю. С. Залознава. – Донецьк: Ін-т економіки пром-сті, 2013. – 68 с.
12. Аналіз інституціонального забезпечення ефективного розвитку і функціонування підприємств угольної промисловості: наук. доповідь / Ін-т економіки пром-сті [кер. Л. М. Рассуждай]. – Донецьк, 2013. – 45 с.
13. Програма економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». – К.: Комітет з економічних реформ при Президенті України, 2010. – 87 с.
14. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: стат. зб. – К.: Держслужба статистики України, 2013. – 287 с.
15. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: стат. зб. – К.: ІВЦ Держстату України, 2012. – 305 с.